

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

25. letnik Ljubljana 1977 3. zvezek

Jože Curk: Ob 750-letnici Laškega — Stran 145

750th Anniversary of Laško

Ferdo Gestrin: Pomorstvo Pirana v poznem srednjem veku — Stran 149

The Maritime Function of Piran in the Late Middle Ages

Sergij Vilfan: Zgodovina mest med krajevnim in primerjalnim zgodovinopisjem — stran 157

The History of Towns as Viewed from Local and Comparative History

Tadeusz Rostanowski: Trg in mesto na srednjeveškem Poljskem — Stran 159

Markets and Towns in the Medieval Poland

Jaro Šašel: Postila k Martinu iz Brage — Stran 166

Postilla to Martinus Bracarensis

Janez Janžekovič: Slovenski študenti na dunajski univerzi v 16. stoletju — Stran 167

Slovene Students at the University of Vienna in the 16th Century

Viktorijan Demšar: Glavarjeva knjižnica v Komendi — Stran 177

Glavar's Library at Komenda

Nataša Stergar: Narodnostno vprašanje v predmarčnih letnikih Bleiweisovih Novic — Stran 184

The Question of Nationalism in Bleiweis's »Novice« in the Period Before the March Revolution

Ivo Juvančič: Italijanska zunanja politika pred zlomom fronte pri Kobaridu in po njej — Stran 189

The Italian Foreign Politics at the Breakdown of the Front near Kobarid in the Following Period

Ivan Simonič: Grad Krupa v Beli krajini — Stran 198

The Castle Krupa in Bela krajina

Iz starih fotografskih albumov — Stran 201

Photos from old albums

Delo naših zavodov in društev — Stran 205

Notes on the activity of institutes and associations

Nove publikacije — Stran 211

New publications

Na ovitku: Katastrski načrt Laškega (1825)

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik Olga Janša-Zorn. Odgovorni urednik dr. Jože Zontar

Izdaja in zalaga zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino

Predstavnik Majda Kunaver — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani

Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III

Tekoči račun 50101-678-47483 — Letna naročnina 75 din, posamezna številka 30 din.

OB 750-LETNICI LAŠKEGA

JOŽE CURK

Človeku, ki potuje z železnico ali avtomobilom iz Celja proti Zidanemu mostu, se kmalu za Debrom, kjer se končuje slikovita Rečiška dolina, odpre pogled preko zdravi-liškega kompleksa in Savinje na manjšo ravnico. Ta ustvarja v borbi s strminami Huma dovolj velik prostor, da se je na njem mogla že v zgodnjem halštatu naseliti manjša skupina ljudi. Naselitvena kontinuiteta sicer ni bila močna, vendar pa je segala do rimske dobe, ko arheološke najdbe nesporno dokazujejo obstoj manjše naselbine, ki je verjetno nastala v zvezi s toplimi vrelci. Rimljanom kot velikim ljubiteljem vodnih (posebno topliških) vrelcev namreč laške toplice gotovo niso bile neznanne. Iz tega časa je ohranjenih več rimskih napisnih in reliefnih kamnov ter denar iz 1. do 5. stoletja, kar govori za sorazmerno stalnost naselbine. Vse kaže, da se je od rimske ceste Celje—Zidani most pri Laškem odcepila druga cesta, ki je prečkala Savinjo ter tekla skozi sedanje Laško, Marjagradec in Lahomno v Vranje, Brezovo in Brestanico. Ob prihodu Slovencev je moralo v teh geografsko neprivlačnih krajih živeti še precej staroselcev, na kar spominjajo

toponimi Laško, Lahomno, Lahomnica, Lahomšek, Laška vas, Lahov graben in podobno. Prav zaradi geografskih pogojev je to ozemlje, ki je obsegalo svet med Trbovljami in Jurkloštrom ter Tremarjem in Zidanim mostom (oziroma Svibnim onkraj Save), ostalo deželnoknežje. Kot središče tega ozemlja se je že v 12. stol. uveljavilo Laško, najprej verjetno dvor v sedanjem mestu, nato utrdba na Taboru in končno naselbina, ki se je ob obeh razvila. Bolj kot ustanovitev bližnjega jurkloštrskega kartuzijanskega samostana (1172 krška škofija in 1209 deželni knez) je na veljavo Laškega vpliva uveljavitev cestnih zvez Celje—Zidani most—Trebne (oziroma Krško, oziroma Litija), Laško—Jurklošter—Planina in Laško—Breze—Šentjur. Laško, ki se 1182 pojavi kot kraj, se že 1227 imenuje trg. S tem so bili ustvarjeni pogoji za razvoj Laškega v naslednjih stoletjih.

V 11. stoletju je laško ozemlje spadalo v sklop Savinjske marke (Ažvini), v 1. polovici 12. stol. mariborskega gospostva (Spanheimi), v 2. polovici 12. stol. Štajerske (Traungavi) in od leta 1192 Avstrije (Babenberžani). Po njih izumretju 1246 in ogrsko-češkem inter-

mezzu je Laško leta 1278 prešlo v roke Habsburžanov. Ti so ga naslednje leto dali v najem Vovbržanom, 1336 Celjanom, po 1456 pa raznim zakupnikom, med njimi 1554 Valvasorjem in končno po 1581 Mosconom. Ti so gosposčino 1620 kupili, a že leta 1665 prodali Vetter-Lilijskim, ki so jo obdržali do konca fevdalne dobe. Laško je bilo že v 12. stol. sedež velikega urada in zbirališče naravnih dajatev iz šefonатов Trbovlje, Belovo, Velike Breze in Širje oziroma Loka. Prvotno fevdalno postojanko je gotovo predstavljal dvor, ki je stal ob poznejšem glavnem trgu. Temu se je kmalu pridružila utrdba na Taboru, ki se sicer prvič omenja šele 1265, a je bila gotovo že 1182 sedež deželskega sodišča. Trg je imel običajne pravice in privilegije. Letni sejem na Martinovo je bil proščenjskega izvora in je obstajal že pred letom 1490, ko ga je cesar Friderik III. ponovno potrdil. Leta 1598 je trg dobil svoj grb (3 srebrne, po letu 1666 zlate lilije na modrem polju) in pravico imeti izvoljenega sodnika, ki ga je moral potrditi le celjski glavar. Trški pomerij je bil že od davna določen in v urbarju iz leta 1621 ponovno potrjen. Na njegovem severnem robu so stale vislice: zidane od deželskega sodišča v Debrem (do leta 1829), lesene od trškega sodišča na nasprotnem bregu Savinje v Jagočah, na parceli z ledinskim imenom Za gavgami.

Laško je kot sedež zaključenega gospodstva delovalo vedno tudi kot njegovo kulturno središče ter dobilo v teku stoletij zgradbe, ki so to njegovo funkcijo vidno prezentirale, predvsem grad in cerkev kot sedeža posvetne in cerkvene gosposke, ki sta po pomenu presegala lokalna trška merila. Pod gradom in ob cerkvi se je razvilo trško naselje na križišču cest, ki so vodile proti Celju, Zidanem mostu, Planini in Šentjurju. Izoblikovanost terena in zgodnji nastanek sta povzročila neregularno sestavo njegovih osnovnih urbanističnih elementov ter nepopolno razvitost njegove trške parcelacije. Trške hiše so se nizale okoli trgov, ki so jih povezovalle kratke ulice ter izoblikovale nepravilen, toda slikovit raster trških komunikacij; ta zanimivo dokumentira življenjske pogoje, ki so skozi stoletja vladali ob spodnjem toku Savinje. Od mestnih trgov in ulic je znanih še nekaj starih imen, ki so navadno označevala namembnost posameznih mestnih predelov ali pa njihovo topografsko značilnost.

Trg je bil sicer utrjen, vendar so ga Turki opustošili leta 1487, ko so požgali Svetino, uporni kmetje pa ogrozili leta 1635. Močno so ga prizadele tudi poplave leta 1672, 1684, 1789 in 1824 ter požari leta 1682, večkrat v

18. stoletju in zlasti 28. aprila 1840, ko je pogorela cerkev in 54, večinoma še s škodlami kritih hiš. Zaradi teh nesreč se je naselbina sorazmerno počasi razvijala. Konec 18. stol. je trg štel 114 hiš, od katerih jih je bilo 65 služnih magistratu, 29 župnišču, 8 weichselberškemu dvoru, 2 celjskim minoritom, 3 gosposčini Jurklošter, 5 pa jih je bilo svobodnih (graščina, župnišče, stari in novi špital in weichselberški dvor). Trški pranger je stal do leta 1779 poleg občinske hiše na Svinjskem trgu (sedaj križišče Kraigherjeve in Titove ulice), a so ga tega leta odstranili. Šola je v Laškem obstajala že okoli leta 1600, trivialka pa od leta 1774. Do leta 1824 je bila nameščena v Starem špitalu, nato do leta 1860 v hiši na Glavnem (sedaj Aškrčevem) trgu, odtlej pa je zopet v Starem špitalu. Laško kot staro upravno središče je moralo že zelo zgodaj dobiti cerkveno postojanko, na kar bi kazal tudi patrocinijsv. Martina. Čeprav se župnik Leopold omenja leta 1257, cerkev pa šele leta 1269, je vendar njena sedanja stavba v svojem jedru poznoromanska, iz četrte 13. stoletja. Domnevati pa smemo, da je laška pražupnija, ki je mejila na one v Pilštanju, Vidmu, Svibnem, Braslovčah, Žalcu in Ponikvi, obstajala že pred 13. stoletjem, saj ne kaže nobenih sledov nastanka iz katere izmed njih. Pomen Laškega v preteklih stoletjih najbolje dokumentirajo nekatere stavbe, ki oblikujejo osnovo njegove sedanje mestne podobe. Gre za vrsto pomembnih kulturnih spomenikov (župna cerkev z župniščem in kaplanijo, stari grad na Taboru, graščina, weichselberški dvor s prizidano Kislingerjevo hišo, Stari špital (sedaj šola), Novi špital (sedaj hotel), občinska hiša, več meščanskih stavb ter nekaj spomenikov in spominskih plošč), katerih opisovanje pa ni v obsegu tega članka, saj je to opravljeno že drugje.

Novo obdobje se je za Laško začelo z 19. stoletjem. Leta 1809 mu je cesar Franc I. potrdil 8 letnih sejmov, leta 1791 so v njegovi bližini odkrili premost, nato se je razvil v Hudi jami rudnik, ki je deloval med leti 1813—1855 in po letu 1890, leta 1818 so odkrili toplice in leta 1849 je stekla železnica na progi Celje—Ljubljana. To je povzročilo razširitev trga na desno stran Savinje. Vrelce je leta 1818 raziskal zdravnik dr. Riedl, zanj pa jih je šele leta 1854 ing. Leopold Rödl. Ta je zgradil bazensko stavbo s salonskim poslopjem, na levem bregu Rečice pa t. i. Rödllov dvor in vilo Stein. H kopalniškemu poslopiju je dokupil še Zobinov mlin in ga prezidal v Mlinski dvor. Zaradi finančnih težav so se lastniki kopaljšča naglo menjavali,

dokler ga ni leta 1930 prevzel Zavod za socialno zavarovanje, ki je poleg že znanih treh vrelcev zajel še četrtega; ta je radioaktiven. Takrat so zgradili tudi vodnjak s pitno termalno vodo. Od leta 1953 se zdravilišče imenuje Zavod za medicinsko rehabilitacijo invalidov, v katerem se zdravijo poleg invalidov tudi revmatiki, živčni bolniki, bolniki na dihalih in bolniki z napakami na gibalih. Poleg zdraviliškega turizma in železnice je zlasti gospodarstvo pripomoglo k naglejšemu razvoju Laškega po sredini 19. stoletja.

Prvo industrijsko podjetje v Laškem je ustvaril celjski zvonar Ivan Steinmetz, ki je leta 1817 kupil Novi špital (J. K. Valvasorjevo ustanovo iz leta 1560) in ga preuredil v pivovarno; to je naslednji lastnik Gustav Uhlich leta 1839 razširil v tovarniško podjetje. Ko jo je leta 1866 prevzel Anton Larisch, jo je prenesel v dolinski kot pod Šmihelom, staro špitalsko poslopje pa preuredil v pivnico, ki se je po ponovnih prezidavah končno spremenila v sedanji hotel. Naslednji lastnik pivovarne, Žalčan Simon Kukec, je obrat moderniziral in z uvedbo topliške vode začel variti odlično termalno pivo. Leta 1903 je žalsko in laško pivovarno odkupila od Kukca delniška družba Združene pivovarne Žalec — Laški trg, od njih pa leta 1927 ljubljanska pivovarna Union, ki ju je zaradi konkurenčnosti zaprla. Novo pivovarno je šele med leti 1932—1938 zgradila Zveza gostilničarjev na prostoru južno od mesta, kjer obratuje še danes. V prostorih opuščene pivovarne pod Šmihelskim hribom je Ludvik

Gerkman leta 1929 naselil usnjarno, leta 1934 pa tekstilno tovarno, a jo je že leta 1936 prodal Hinku Brečku (Latkes), sam pa je niže ob železniški progi postavil novo tekstilno tovarno »Lava«, ki jo je pozneje prevzel njegov sin Franjo Gerkman. Tako sta v Laškem po letu 1936 delovali dve tekstilni tovarni, ki sta se po osvoboditvi združili v enotno podjetje Volna z okoli 400 delavci. Poleg teh treh podjetij deluje v Laškem še več manjših obratov, ki dajejo mestu dovolj živahen gospodarski utrip, da je preseglo 2300 prebivalcev, ki živijo v okoli 340 hišah. Mesto ima v Partizanskem domu prireditveno dvorano, v gostišču Hum manjšo družabno dvorano, v dvoriščnem traktu graščine pa muzejsko zbirko, ki jo je leta 1907 ustanovil tukajšnji domačin Karel Valentinič ter ima na ogled paleontološke, arheološke, etnografske, kulturnozgodovinske in predmete iz NOB.

Po odpravi fevdalnih družbenih odnosov je Laško leta 1850 dobilo okrajno sodišče, zemljiško knjigo, notariat in davkarijo. Z množenjem uradništva pa je začel naraščati nemški nacionalni vpliv. Zavedno meščanstvo se mu je upiralo s tem, da je leta 1869 ustanovilo čitalnico, 1891 Družbo sv. Cirila in Metoda, 1892 bralno društvo in 1899 hranilnico in posojilnico ter tako budilo slovensko domoljubje. V času stare Jugoslavije je Laško napredovalo tako v komunalnem kot v upravnem oziru. Leta 1923 je dobilo elektriko, 1928 vodovod, leta 1924 je postalo sedež okrajnega načelstva, 1927 pa mesto.

Laško okrog leta 1830. Folwarcznijska litografija po Wachtlovi sliki (Kaiserjeva zbirka)

Čas okupacije 1941—1945 je prinesel enako kot vsej ostali slovenski zemlji tudi Laškemu mnogo gorja. Že maja 1941 je bil v gozdu nad tekstilno tovarno ustanovljen odbor OF, kmalu nato pa na sestanku pod Humom izvoljen okrajni odbor OF. Ker je bilo v Laškem vsa leta okupacije močno nemško vojaško oporišče, je bilo v mestu tudi mnogo žrtev. Naj omenim samo streljanje devetih talcev 28. 10. 1944 za zdravstvenim domom in desetih talcev 28. 2. 1945 na pokopališču. Laško je preživelo tudi več bombardiranj, ki so zlasti prizadela železniški most in pivovarno. Tudi umik okupacijskih sil 7. 5. 1945 ni minil brez težav. Osvoboditev je prinesla s seboj najprej odpravo vojne škode. Nato pa se je začel izredni razvoj mesta, ki ga podpira njegova pospešena industrializacija, izgradnja pivovarne, Volne, zdravilišča, rudnika in dolge vrste drugih podjetij.

Na koncu smo z bežno skico zgodovinskega razvoja Laškega, ki slavi letos 750-letnico, odkar se omenja kot trg, in 50-letnico, odkar je postalo mesto. Dolg in vztrajen razvoj, ki je zapustil svoje sledove v oblikovanju mestnega organizma in v njegovi zunanji podobi. Medtem ko se srednjeveško jedro po suburbialnem principu stiska na ozkem prostoru med grajskim Taborom in Savinjo ter novejši del na nasprotnem bregu reke pod Šmihelskim hribom, se sodobno mesto razrašča proti jugu ter preko železniške proge sili proti Marijagradcu in v stransko dolino Lahomne, medtem ko na drugi strani tipa preko zdraviliškega kompleksa v dolino Rečice in v smeri proti Debru. Mesto se torej kot polip razrašča po urbano ugodnih ploskvah, ne da bi se moglo ob tem preveč ozirati na svojo gradbeno-komunalno ubranost. To ohranja samo njegovo staro jedro, ki s svojo sicer že nekoliko načeto veduto še vedno dobro prezentira nekdanji smisel za sožitje urbanega koncepta in obdajajočega ga naravnega okolja. Morda pa je prav v tej urbanosti ekološka poanta, ki dokazuje, da kvarjenje okolja ne zadeva samo

kvarjenja človekovih bioloških pogojev, ampak tudi njegove estetske. Umazana Savinja, previsoka zazidava Tabora, pojav ambientalno neprilagojene arhitekture v mestnem jedru, premalo odločna funkcionalna razdelitev mesta v zdraviliško-turistično, upravno-stanovanjsko in industrijsko cono vnašajo distonijo v podobo osrednjega dela mesta, ker motijo melodijo njegovega crescenda in s tem ogrožajo njegovo historično pričevalnost v smislu urbanistične celovitosti. Vrednote te celovitosti leže namreč prav v stoletnem sožitju človeka in narave in zato v skladnosti njunih pogojev in potreb. To daje mestu slikovitost, ki jo polagoma začenja prekrivati kuliserija sodobne arhitekture in je zato v potencialni nevarnosti. Ohraniti naselbini vsebinsko podobo, ki so ji jo dala stoletja, ni niti sentimentalnost niti romantika, ampak poslovna uvidevnost in logika, ki ji druge slede celo s tem, da pogosto poustvarjajo ali rekonstruirajo historične ambiente za dosego določenih psiholoških zadovoljitev ljudi. Ti namreč iščejo v podzavestnem doživljanju njihove vsebine razbremenitve za svoje civilizacijske napetosti in s tem humane mere za potrditev svoje lastne veljave in uspešnosti. V tem množičnem kontaktiranju posameznikov leži osebni čar naših starih mest, ki so bila zgrajena še po »človekovih« merah in nam bodo prav zaradi tega ostala čustveno vedno bližja kot linearno načrtovana in pogosto brezosebno učinkujoča moderna naselja.

LITERATURA

Jože Curk: O urbanistično-gradbenih zasnovah trgov in mest v Posavinju, Obsotelju in Posavju. CZ 1962, str. 225—254. — Isti: Konseratorska problematika Laškega. CZ 1964, str. 129—132. — Isti: Topografsko gradivo IX: Občina Laško. Celje 1967. — Janko Orožen: Laško. Krajevni leksikon Slovenije III, Ljubljana 1976, str. 186—189. — E. Jelovšek: Sto let glasbe v Laškem. Laško 1971. Z navedbo literature o Laškem.